

निरीक्षणांचे निरीक्षण

श्रीमती मंदा प्रकाश उमाठे*

मुख्याध्यापिका

स्व. प्रकाशभाऊ उमाठे विद्यालय, नागपूर

डॉ. सरिता देशपांडे**

सेवानिवृत्त प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र,

कॉलेज ऑफ ह्युमॅनिटीज अँड एज्युकेशन

फिजी नॅशनल युनिव्हर्सिटी, फिजी आइसलॅण्ड

प्रस्तावना :

निरीक्षण म्हणजे केवळ डोळ्यांनी पाहणे नव्हे. आपल्या सभोवताली ज्या वस्तू दिसतात, प्रसंग, घटना घडतात, व्यक्तित्वे व्यवहार आपण बघतो हे बघणे, त्यातून तर्क, अनुमान काढणे, त्यांचा आपल्या जुन्या, पूर्वीच्या अनुभवांशी संबंध जोडणे ही एक नैसर्गिक क्रिया आहे. हिला आपण निरीक्षण म्हणतो. शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केलेल्या निरीक्षणामुळेच आपली चिकित्सक वृत्ती उदयास येते, सुधारते, वृद्धिंगत होते. अशा निरीक्षणांतून आपल्याला बरेच काही शिकायलाही मिळते. पापलिया ओल्डस ने म्हटल्याप्रमाणे निरीक्षणात्मक अभ्यासातून आपण व्यक्तीच्या वर्तणुकीचे स्पष्टीकरण करू शकत नाही. प्रायोगिक निरीक्षणांतच हे शक्य होते. असे असले तरी निरीक्षणाचे नैसर्गिक निरीक्षणाचे महत्त्व अमान्य करता येत नाही. ढोबळमानाने निरीक्षणाचे दोन प्रकार दिसतात. प्रयोगशाळेतील निरीक्षणे आणि नैसर्गिक निरीक्षणे दोन्ही प्रकारच्या निरीक्षणांतून आपल्याला बरीच माहिती संकलित करता येते आणि आपली चिकित्सक वृत्ती अधिक तीक्ष्ण होत जाते; सुसंगत होते. अशा निरीक्षणांच्या तसेच चिकित्सक वृत्तीचा आपल्याला संशोधनात बराच लाभ होतो.

तार्किक (Rational) उपपत्ती :

एक संपूर्ण विकसित सुजाण नागरिक, जागरूक व्यक्ती म्हणून माझ्या शाळेतील शिक्षकांची निरीक्षण क्षमता विकसीत झाली आहे का? असा एकदा मनात प्रश्न निर्माण झाला. त्याचे उत्तर शोधावे, आपल्या शाळेतील शिक्षकांची निरीक्षण शक्ती, निरीक्षण क्षमता आजमावी, तपासून पहावी म्हणून मी एक छोटासा प्रयत्न, एक प्रयोग केला. त्याविषयीचा हा लेख प्रपंच.

प्रयोगाची पार्श्वभूमी :

महाराष्ट्र शासनाने प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्रातील सर्वच शाळांची, त्यातील विद्यार्थी, शिक्षक, मुख्याध्यापक तसेच पालक आणि समाजाचा सहभाग शाळेतील भौतिक सुविधा तपासण्यासाठी, त्याचबरोबर मुलांचे शिकणे रंजक व्हावे म्हणून एक संकल्पना मांडली. काही शाळा निष्क्रीय राहिल्या, तर काहींनी अफलातू कल्पनांच्या माध्यमातूनन आपल्या शाळेचे नांव कौतुक, प्रशंसा सरकार दरबारी नोंदविली. अशाच एका उत्तुंग शिखर गाठलेल्या प्रगत शाळेचे निरीक्षण करावे, आपल्या शिक्षकांनाही काही वेगळा क्षेत्रभेटीचा अनुभव द्यावा आणि त्यांच्या निरीक्षण क्षमतेचा अभ्यास करावा अशा विविध उद्देशांनी भंडारा जिल्ह्यातील साकोली तालुक्यातील 'खराशी' या छोट्याशा 700-800 लोकवस्तीच्या गावातील जिल्हा परिषद सेमी इंग्रजी प्राथमिक शाळेला भेट देण्याचे प्रयोजिले. त्याप्रमाणे 9 जानेवारी, 2019 ला माझ्या

शाळेतील सर्व शिक्षकांसह खराशीच्या या नावाजलेल्या प्रगत शाळेला भेट दिली. भेट देऊन झाल्यानंतर मग प्रत्येक शिक्षक/शिक्षिकेच्या हाती एक कागद सोपविला आणि प्रत्येकाने आपण खराशीच्या शाळेत काय पाहिले/अनुभवले त्याची नोंद करून दुसरे दिवशी तो कागद परत करण्याविषयी विनंती केली. "आपल्याला शाळेचे संपूर्ण निरीक्षण करून लिहून मुख्याध्यापिका मॅडमला द्यायचे आहे" असे जर शिक्षकांना शाळेला भेट देण्याआधीच सांगितले असते तर त्यांचे निरीक्षण तरी अर्धवट राहिले असते अथवा त्यात वैयक्तिक पूर्वग्रह दुषित दोष राहिले असते. म्हणून भेटीनंतर निरीक्षणा नंतर लिहायला, नोंद करायला सांगितले. ह्या नोंदी ह्याच या प्रयोगाच्या प्राथमिक चतपतंतल कंज आहे.

कृती :

सांगितलेल्या सूचनेनुसार प्रत्येक शिक्षक/शिक्षिकेने आपण खराशीच्या शाळेत काय पाहिले या विषयीच्या नोंदी केल्या आणि अगदी जुजबी, त्रोटक, अपूरी माहिती लिहिली तर कोणी उत्साहाने भरभरून सविस्तर यथासांग माहिती तेही जास्तीची पाने जोडून लिहिली. प्रसंग तोच, घटना तीच, ज्यांचे निरीक्षण करायचे ते विद्यार्थी, शिक्षक, मुख्याध्यापकही तेच. पण प्रत्येकाची लेखनशैली व्यक्तिभेदामुळे भिन्न होती. पानभरच (दिलेल्या कागदावरच) लिहायचे अशी लेखन मर्यादा न घालताही 14 पैकी 9 शिक्षक/शिक्षिकांनी पानभरच माहिती लिहिली तर उरलेल्या 5 लोकांनी सविस्तर 2-3 पाने जोडून जे जसे पाहिले, अनुभवले तसे लिहून आणले. या सर्व लेखनाचे म्हणजेच माझ्या शाळेतील शिक्षकांचे निरीक्षणात्मक लेखी अनुभवांचे निरीक्षण पुढील प्रकारे केले.

शिक्षकांची वैयक्तिक माहिती :

प्रत्येक शिक्षक/शिक्षिकेने दिलेल्या कागदावर विचारणा केल्याप्रमाणे आपले नांव, वय, शैक्षणिक पात्रता, शिकविण्याचा अनुभव व शिकवित असलेले विषय यांची माहिती दिली आणि त्यानंतर खराशीच्या शाळेत अनुभवलेल्या नोंदी, निरीक्षणे यांची माहिती दिली. या सर्व लेख सामग्रीचे विश्लेषण खाली दिल्याप्रमाणे-

वय :

खराशीच्या जिल्हा परिषद सेमी इंग्रजी प्राथमिक शाळेला भेट दिलेल्या शिक्षक दिलेल्या शिक्षक/शिक्षिकांचे वय 28 ते 58 वर्षे या दरम्यान होते.

लिंग :

14 पैकी 8 पुरुष (शिक्षक) व 6 स्त्रिया (शिक्षिका) होत्या. **शैक्षणिक पात्रता** : सर्व 14 ही शिक्षक/शिक्षिका बी.एड./डी.एड. पदविका धारक होते. आणि म्हणून यांचे वर्गीकरण तालिका- 1 मध्ये दिले आहे.

तालिका 1 : शिक्षकांची शैक्षणिक पात्रता

अ.क्र.	शैक्षणिक पात्रता	शिक्षक संख्या
1.	B.A., D.Ed.	7
2.	M.Com., B.A., B.Ed.	1
3.	BSc., B.Ed., M.A.	2
4.	B.A., B.Ed.	2
5.	BSc., D.Ed.	1
6.	M.A., D.Ed.	1
एकूण		14

शिकविण्याचा अनुभव :

आधी उल्लेखिलेल्या वयाच्या विस्तारानुसार शिकविण्याचा अनुभवही खाली तालिका- 2 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे होता तालिका 2 : शिक्षकांचे शैक्षणिक अनुभव

(अनुभवाची वर्गवारी किमान 4 वर्षे, कमाल 30 वर्षे)

अ.क्र.	शैक्षणिक अनुभव वर्षे	शिक्षक संख्या
1.	4 वर्षे	2
2.	7 वर्षे	3
3.	8 वर्षे	1
4.	18 वर्षे	2
5.	20 वर्षे	1
6.	22 वर्षे	1
7.	25 वर्षे	1
8.	29 वर्षे	1
9.	30 वर्षे	2
एकूण		14

शिकविण्याचा विषय :

ह्या शिक्षक/शिक्षिकांची माझ्या शाळेत शिकवित असलेल्या विषयांचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे तालिका- 3 प्रमाणे केले.

तालिका 3 : शिक्षक शिकवित असलेले विषय-

अ. क्र.	विषय	शिक्षक संख्या
1.	इंग्रजी, इतिहास	2
2.	इंग्रजी, विज्ञान	2
3.	गणित, विज्ञान	2
4.	मराठी, इतिहास	2
5.	मराठी, सामाजिक शास्त्र	2
6.	मराठी, गणित	1
7.	विज्ञान, भूगोल	1
8.	गणित, हिंदी, सा.शास्त्र	1
9.	सर्व विषय	1
एकूण		14

शिक्षकांच्या प्राथमिक माहितीची वर्गवारी झाल्यानंतर मुख्य मुद्दा त्यांनी खराशीच्या शाळेत काय पाहिले, काय निरीक्षण नोंदी केल्या हा महत्त्वाचा भाग होता. त्याचे वर्गीकरण

करण्यासाठी पुढील निकष लक्षात घेऊन त्यांच्या लेखनाचे निरीक्षणांचे निरीक्षण केले.

1. शिक्षकांचे हस्ताक्षर / लेखन
2. निरीक्षणाचे मुद्दे
3. लेखन क्षमता / लेखनिक त्रुटी
4. सर्जनशिलता
5. भाषिक सौंदर्य (अलंकारिक भाषा)

1. शिक्षकांचे हस्ताक्षर / लेखन :

न्यादरशातील 14 पैकी एका शिक्षकाने इंग्रजीतून लेखन केले. बाकी 13 नी मराठीतून लिहीले. 14 पैकी सर्वच म्हणजे 14 ही शिक्षक/शिक्षिकांचे हस्ताक्षर/लेखन वाचनिय दिसले. या 14 पैकी 3 शिक्षक व 2 शिक्षिकांचे हस्ताक्षर रेखीव व शिस्तबद्ध दिसले. तीन शिक्षकांपैकी दोघांनी केलेले लेखन सविस्तर जास्तीची पाने जोडून केले होते.

2. निरीक्षणाचे मुद्दे :

प्रत्येकाचे लेखन वाचल्यानंतर मला पुढील गोष्टी आढळून आल्या. या सर्वांच्या लेखनातील Common म्हणजे सर्वसामान्य मुद्दे असे होते.

1. विद्यार्थ्यांमधील शिस्त
2. परिसराची, शाळेची अंतर्बाह्य स्वच्छता
3. संचयनी
4. संवाद इंग्रजीतून
5. परिपाठाचे वैशिष्ट्य
6. शाळेच्या आवारातील, खोल्यांमधील स्वच्छता व नीटनेटकेपणा, शैक्षणिक साहित्य व वापर
7. परिपाठ / संचालनाचे मुख्याध्यापकाचे वैशिष्ट्य
8. मुख्याध्यापकांची मुलाखत
9. दुपारच्या जेवणाचे वेळची शिस्त
10. विद्यार्थ्यांची वर्गातील शिक्षकांसहवर्तणूक
11. शिक्षकांच्या अनुपस्थितीत विद्यार्थ्यांची वर्गातील वर्तणूक
12. मुख्याध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी यांच्यातील आंतरक्रिया
13. समाजाचा सहभाग
14. समाजाच्या अपेक्षा

बहुतेकांनी आपल्या लेखनात यापैकी काही मुद्द्यांचाच उहापोह केला. फारच थोड्यांनी यापैकी बहुतांश मुद्द्यांना धरून वर्णन केले. सर्व 14 ही मुद्द्यांवर एकानेही लेखन केले नव्हते.

3. लेखन क्षमता :

या मुद्द्यांतर्गत प्रामुख्याने शुद्धलेखनाचे, शुद्धलेखनाच्या नियमांचे निरीक्षण केले. प्रत्येकच लेखनात एक ना एक अशुद्धलेखन दिसले. न्हर्स्व-दीर्घाच्या चुका, प्रत्ययाच्या चुका, लिंगानुरूप न बदललेली विशेषणे, क्रियापदे, जोडाक्षरातील चुका दिसल्या. उदाहरणदाखल काही शब्द खालील तालिका- 4 मध्ये दिले आहेत.

तालिका 4 : लेखनातील त्रुटी / चुका

अ.क्र.	मुळ शब्द	लिखित शब्द
1.	तो गुण	ती गुण
2.	जवळीक	जवळिकता

3.	विद्यार्थ्यांचा प्रतिसाद	विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसाद
4.	बाबीचा	बाबीचा
5.	व्यक्त	व्यक्त
6.	मी	मि
7.	काही	काहि
8.	जाणवलं	जाणवल
9.	माणूस	मानूस
10.	स्वयंशिस्त	स्वशिस्त
11.	जेवण	जेवन
12.	व्यवस्थित	व्यवस्तीत
13.	पैशाचा	पैसाचा
14.	माननीय	माननिय
15.	ठिकाणी	ठीकाणी
16.	सुस्वभावी	सुस्वाभी
17.	सर्वोच्च	सवौच्छ

चुकांचे प्रमाण :

शिक्षक/शिक्षिकांच्या लेखनात चुका आढळल्या. त्याचे वर्गीकरण पुढील तालिकेत दिले आहे.

तालिका 5 :

अ.क्र.	चुकांची संख्या	शिक्षक संख्या
1.	3	3
2.	4	2
3.	5	2
4.	6	1
5.	7	1
6.	8	1
7.	9	1
8.	10	1
9.	12	1
10.	19	1
	एकूण	14

या चुका प्रामुख्याने शुद्धलेखनाशी संबंधित होत्या. संकल्पने विषयी एकही चूक आढळली नाही हे विशेष!

अलंकारिक भाषा :

न्यायदर्शातील बहुतांश सर्वच शिक्षक/शिक्षिकांनी कमीतकमी एकदा तरी अलंकारिक भाषेचा आपल्या लेखनात वापर केला. सर्वाधिक अलंकारिक भाषा एका लेखात आढळली. याच लेखनात उत्कृष्ट, वळणदार, नीटनेटके, योग्य अंतर सोडून केलेले लेखन आढळले.

न्यादर्श प्रतिक्रिया :

खराशी येथील जिल्हा परिषद सेमी इंग्रजी प्राथमिक शाळेची भेट आटोपून परत येतांना शिक्षक, शिक्षिकांच्या विविध प्रतिक्रिया अनुभवास आल्या. बहुमताने आलेली प्रतिक्रिया "शाळा उत्तम आहे", "आमच्या लेखनातून काय साध्य होणार?"

हा छोटासा शोध निबंध/पेपर वाचल्यावर या सर्व शिक्षकांच्या लक्षात येईल की विद्यार्थ्यांचा दीपस्तंभ म्हणून आपल्यात काही इंपब, आधारभूत गुण असणे आवश्यक आहे. आपल्या लेखनातच जर चुका असतील तर विद्यार्थ्यांमध्ये त्या तशाच दिसतील. मग आपण त्यांच्याकडून गुणवत्तापूर्ण लेखनाची कशी अपेक्षा करणार? आपले लेखन उत्कृष्ट असेल तरच आपल्या विद्यार्थ्यांचेही तसे होईल अशी अपेक्षा आपण नक्कीच करू शकू आणि आपली शाळाही उत्कृष्ट ठरावी, प्रगत व्हावी असे आपल्याला मनापासून वाटत असेल तर आपणही मुबारक सय्यद अली सरांसारखे त्यांच्या सहकाऱ्यांसारखे नित्यनेमाने प्रयत्न करायला पाहिजेत.

"एकमेका साहच करू, अवघे धरू सुपंथ" हेच खरे!

संदर्भ :

1. Papalia, D.E., Olds, S.W. (1992) *Human Development (5th Edition International edition, McGraw- Hill, INC. USA*
2. उमाटे, मंदा (2019) : खराशीच्या जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळेचे वेगळेपण (अप्रकाशित)